

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Research

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 4, No.64, Winter 2025

Received: 20/04/2025 Accepted: 12/07/2025

The Role and Status of the Sarukhan Sa'dloo Qurchi-Bashi Family in the Military and Administrative Structure of the Safavid State

Ali Abolghasemi*

Ph.D. in Islamic Iranian History, Researcher in Safavid Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran
aliabolghasemi@gmail.com

Abstract

In the wake of military reforms during Shah Abbas I and his efforts to diminish Qizilbash influence—characterized by the removal of powerful Qizilbash commanders and promotion of lesser-known tribal figures—a new elite emerged within the Safavid military and administrative framework. Among these rising families, the Sa'dlu clan, particularly its Sarukhan branch, distinguished itself through its substantial impact on military, political, and bureaucratic affairs during the late 17th and early 18th centuries. The most notable member of this family, Sarukhan, occupied key positions under Shah Suleiman, including Qurchi-bashi (commander of the royal guard) and Mu'ir al-Mamalik (chief financial officer), while also making significant contributions to literature and culture. Given the family's pivotal role in understanding the historical developments of this period, this study sought to reassess prevailing narratives regarding the Qizilbash—particularly the notions that they were either entirely ousted from power by Shah Abbas or relegated solely to military roles. Employing a descriptive-analytical approach grounded in library research, this paper examined the political, administrative, and cultural contributions of the Sa'dlu family during the late Safavid era. The findings revealed that, despite significant changes in the structure of the Safavid state, opportunities for political and social advancement were still accessible to certain Qizilbash families, such as the Sa'dlu.

Keyword: Qizilbash, Sa'dlu, Qurchi-Bashi, Mo'ayer-al-Mamaleki, Sarukhan.

Introduction

The Safavid dynasty established in the early 16th century owes much of its political and military foundation to the Qizilbash—a confederation of Turkoman tribes originally aligned with the Safavid Sufi order. Among these tribes, the Sa'dlu family emerged as one of the most influential Qizilbash clans. The reign of Shah Abbas I marked a significant turning point as he sought to diminish Qizilbash dominance by promoting new administrative elites, such as ghulams (converted Christian slaves) and lesser-known tribal leaders. Despite these challenges, families like the Sa'dlu adapted and maintained their influence within the evolving Safavid state. This study investigated the role and transformation of the Sa'dlu household, focusing on key figures, such as Sarukhan Sa'dlu and his descendants, within the military, administrative, and cultural structures of the late Safavid period. By reassessing conventional historiographical assumptions—such as the complete exclusion of the Qizilbash from state affairs and their characterization as solely military actors—this research aimed to provide a nuanced understanding of Qizilbash resilience and their integration into various spheres of Safavid governance during its decline.

* Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/jhr.2025.144986.2781

Materials & Methods

This study employed a descriptive-analytical approach to examine the actions and roles of Sarukhan Sa'dlu and his sons in the political and administrative developments of the late Safavid period. Central to this research was the question: What roles and positions did Qizilbash military figures, using the Sa'dlu family as a case study, occupy within the military, administrative, and cultural structures during the final decades of the Safavid dynasty? The research aimed to reassess certain prevailing views and theories in Safavid historiography, particularly the idea that Shah Abbas eliminated the Qizilbash from the Safavid government and the notion that Qizilbash forces had to be defined solely by their military function. By focusing on the roles and contributions of Sarukhan Sa'dlu and his family, this study illustrated that, despite significant changes, the Safavid state structure continued to provide opportunities for the advancement of certain Qizilbash groups, including the Sa'dlu. This family adeptly seized these opportunities, maintaining a prominent presence in the military, administrative, and cultural institutions during the late Safavid period and throughout the dynasty's decline.

Research Findings

- ***Continued Military and Political Role of the Qizilbash under the Safavids***

Contrary to the prevalent belief that Shah Abbas I systematically ousted the Qizilbash from the Safavid political structure, the case of the Sa'dlu family illustrated that certain Qizilbash lineages retained their influence until the dynasty's fall. Sarukhan Sa'dlu, a powerful Qurchi-bashi under Shah Suleiman, along with his sons—Morteza Qoli Khan, Mohammad Qoli Khan, and Rostam Mohammad Khan—held high-ranking military and administrative positions across key regions, such as Khorasan, Kerman, Tabriz, and Shirvan.

- ***Sarukhan's Role in Safavid Fiscal and Monetary Reforms***

In 1096 AH, Sarukhan was appointed Mu'ir al-Mamalik (chief financial officer) while simultaneously serving as Qurchi-bashi, underscoring the Safavid administration's trust in his administrative and financial expertise. Although his reforms, which included banning debased coins and attempting to stabilize the currency, ultimately failed and resulted in accusations of embezzlement, this episode highlighted the expanding role of the Qizilbash beyond mere military functions.

- ***Cultural and Literary Contributions of the Sa'dlu Family***

Sarukhan and his descendants were not only prominent political and military figures, but also significant cultural patrons and literati. Sarukhan himself was a poet and bibliophile. His Turkish prose preface to **Takmilat al-Akhbar** is a notable example of early modern Turkish literary style. His son, Morteza Qoli Khan, demonstrated literary brilliance during his diplomatic mission to the Ottoman court, earning respect from Ottoman poets and intellectuals for his mastery of both Persian and Turkish verse.

- ***Persistence of Sa'dlu Power in the Post-Safavid Period***

Even after the collapse of the Safavid dynasty, members of the Sa'dlu family retained local political authority. They governed regions, such as Khalkhal and Shirvan, actively resisted Afghan and Russian incursions, and adapted to the shifting political landscape during the transitional and Zand periods. This underscored the family's enduring adaptability and influence.

- ***Reassessment of the "Elimination" Thesis of the Qizilbash***

The case of the Sa'dlu family challenges the prevailing thesis that Shah Abbas's reforms led to the complete marginalization of the Qizilbash. Although the influx of non-Qizilbash groups—such as Georgian, Armenian, and Circassian slaves—diversified the ruling elite, opportunities for certain Qizilbash factions to maintain and even expand their status persisted well into the late Safavid era.

Discussion of Results & Conclusion

This study underscored the enduring influence of the Qizilbash military elite, particularly the Sa'dlu family, during the late Safavid period. Despite the efforts of Shah Abbas I to diminish Qizilbash power, the Sa'dlu clan adapted by expanding their roles into administrative, economic, and cultural domains. Figures, such as Sarukhan Sa'dlu exemplified this transition, holding both military and financial positions while also contributing to literature and court culture. His descendants, including Morteza Qoli Khan and Mohammad Qoli Khan, maintained their political and military prominence even as the Safavid dynasty declined. The evidence suggested that rather than being completely excluded, the select Qizilbash families remained integral to the Safavid state until its eventual collapse.

نقش و جایگاه خاندان ساروخان سعدلو قورچی‌باشی در تشکیلات نظامی و دیوان‌سالاری حکومت صفوی

علی ابوالقاسمی* ، دانش‌آموخته دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
aliabolghasemi@gmail.com

چکیده

در پی سیاست‌های تحدید قدرت قزلباشان و اصلاحات نظامی شاه‌عباس و حذف خاندان و امرای متنفذ قزلباش و برکشیدن امرای دون‌پایه و ناشناخته به جانشینی آنان، زمینه برای ظهور خاندان‌های جدید در ساختار نظامی و سیاسی صفوی که شایستگی و توانمندی چشمگیری از خود به نمایش گذاشتند، فراهم شد. خاندان سارو خان سعدلو نمونه بارزی از این خاندان‌هاست که در تشکیلات نظامی، سیاسی و دیوان‌سالاری صفوی در اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری تأثیرگذار بودند. مهم‌ترین چهره این خاندان، سارو خان بود که در کنار مسئولیت‌های مختلف نظامی، سیاسی و مالی دوران شاه‌سلیمان همچون قورچی‌باشی و معیر الممالکی، صاحب شخصیت ادبی و فرهنگی نیز بود. با توجه به اهمیت اقدامات این خاندان در فهم تحولات تاریخی این دوران، این پژوهش با هدف بازبینی برخی نگاه‌ها و نظریه‌ها به تاریخ دوران صفوی همچون کارکرد صرف نظامی قزلباشان و یا حذف قزلباشان از ساختار حکومتی صفویه توسط شاه‌عباس، در پی پاسخگویی به این سؤال است که نظامیان قزلباش مانند خاندان سارو خان سعدلو (نمونه موردی) در تشکیلات سیاسی، اداری و فرهنگی اواخر حکومت صفویه چه نقش و جایگاهی داشتند؟ جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های تاریخی این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و بررسی موضوع به شیوه توصیفی تحلیلی انجام یافته است و نتایج حاصل نشان می‌دهد ساختار حکومتی صفویه باوجود تغییرات گسترده، همچنان، زمینه را برای ارتقا جایگاه گروه‌هایی از قزلباشان همچون خاندان سعدلو فراهم می‌کرد.

واژه‌های کلیدی: قزلباش، قورچی‌باشی، معیر الممالک، سارو خان، مرتضی قلی خان نامی.

* نویسنده مسئول

مقدمه

قزلباشان که در اصل، صوفیان و مریدان ترکمان طریقت صفوی در آسیای صغیر، شام، دیاربکر و قزلباغ بودند با شور و اشتیاق فراوان، به بازوی نظامی جنبش صفوی تبدیل شدند و عامل مهمی در تشکیل دولت صفوی بودند. قزلباش‌ها از حکومت و سرزمینی که در آن موفق به تشکیل حکومت شده بودند با عبارت‌هایی همچون مملکت قزلباش، دولت قزلباش، سلطنت قزلباش، بلاد قزلباش، قلمرو قزلباش، الکای قزلباش، سنور قزلباش، دیار قزلباش، سرحد قزلباش و از شاه معمولاً با عنوان پادشاه قزلباش یاد می‌کردند، در ساختار حاکمیتی جدید به‌عنوان اشرافیت نظامی مناصب اصلی حکومت را در دست گرفتند و تا دوران شاه‌عباس اول بسیاری از کسانی که به مقامات عالی سیاسی، نظامی و درباری می‌رسیدند، فرزندان همان امرایی بودند که در تشکیل حکومت صفویه نقش‌آفرینی کردند.

شاه‌عباس در راستای سیاست تحدید قدرت قزلباش‌ها، با حذف امرای سرشناس و برکشیدن امرای جزء و ناشناخته از ایل‌های کم‌اهمیت باعث شکل‌گیری خاندان و اشرافیت نظامی جدید در حاکمیت صفوی شد. بعد از آن بیشتر امرایی که تا پایان سلسله صفویه صاحب مناصب نظامی، سیاسی، درباری و اداری می‌شدند، فرزندان همان امرایی بودند که شاه‌عباس آنان را برکشیده بود با این تفاوت که بر اثر ورود غلامان ارمنی، چرکس، گرجی و برخی گروه‌های ایرانی همچون شیخاوندان، کردها و...، رقبای جدیدی پیدا کرده بودند و مناصب فقط متعلق به قزلباشان ترکمان نبود. شالوده بیشتر اقدامات شاه‌عباس برای تحدید قدرت قزلباشان و برهم زدن ساختار آنان در زمان شاه‌طهماسب و ملکه خیرالنساء بیگم پایه‌گذاری شده بود؛ اما عملکرد صریح، خشن

و جدی شاه‌عباس باعث تسریع و تغییر کارکرد بخشی از نظامیان قزلباش و ورود گروهی از آنان به امور غیرنظامی شد. نمونه شاخص این تحولات، سلمان خان استاجلو، نظامی قزلباش بود که شاه‌عباس در سال ۱۰۳۰ق او را به وزارت دیوان اعلی منصوب کرد (ترکمان، ۱۳۸۷، ص. ۹۶۶). پیش و پس از وی نیز شاهد نمونه‌های دیگری از حضور قزلباشان نظامی در امور غیرنظامی هستیم که از مهم‌ترین آنان سارو خان سعدلو، قورچی‌باشی، ادیب و سیاست‌گذار مالی در اواخر قرن یازدهم است که در ساختار نظامی و دیوان‌سالاری صفویه رشد کرد، به مناصب مهم رسید و نهایت تبدیل به قدرتمندترین شخصیت پس از شاه صفوی شد. بعد از وی فرزندان نیز عهده‌دار مناصب مهمی در ساختار نظامی، اداری و سیاسی صفویه بودند.

این پژوهش با رویکرد توصیفی تحلیلی، ضمن معرفی و بررسی اقدامات و عملکرد سارو خان و فرزندان در تحولات اواخر حکومت صفوی با طرح این سؤال اصلی که نظامیان قزلباش (نمونه موردی: خاندان سعدلو) چه نقش و جایگاهی در ساختار نظامی، اداری و فرهنگی در اواخر سلسله صفوی داشتند؟ در صدد بازبینی برخی نگاه‌ها و نظریه‌ها به تاریخ دوران صفوی همچون حذف قزلباشان از ساختار حکومتی صفویه توسط شاه‌عباس است، علاوه بر این به نظریه‌ای می‌پردازد که در آن نظامیان قزلباش را به‌مثابه گروهی با کارکرد نظامی صرف در نظر می‌گیرد و تعریف می‌کند. در این پژوهش، نقش و عملکرد سارو خان سعدلو و خاندان او در اواخر سلسله صفوی بررسی و مطالعه خواهد شد و نشان داده می‌شود که ساختار حکومتی صفویه با وجود تغییرات گسترده همچنان زمینه را برای ارتقا جایگاه گروه‌هایی از قزلباشان همچون خاندان سعدلو فراهم می‌کرد و این خاندان با استفاده از موقعیت فراهم‌شده

حضور مؤثر در تشکیلات نظامی، اداری و فرهنگی اواخر دوران صفوی و دوران سقوط آنان داشته‌اند. تاکنون هیچ پژوهش مستقل و غیرمستقلی درباره خاندان سارو خان و اقدامات سیاسی، نظامی و ادبی آنان انجام نیافته است، تنها در برخی نوشته‌های متی (۱۳۹۴) اشاره‌هایی پراکنده به سارو خان سعدلو که به اشتباه او را سهندلو نامیده، شده است.

پیشینه سعدلوه‌ها در حکومت صفوی

یکی از طوایف کم‌اهمیت قزلباش که بعد از اقدامات شاه‌عباس اعتبار یافتند، سعدلوه‌ها است. آنان در اصل یکی از ایل‌های ترکمان‌اند که از زمان تیموریان و ترکمانان قراقویونلو در چخورسعد^۱ سکونت داشتند. نام این طایفه و همچنین نام منطقه چخورسعد از نام امیری ترکمان به نام پیرحسین سعد که به گفته حافظ ابرو، عموزاده قرامحمد قراقویونلو بوده (حافظ ابرو، ۱۳۷۲، ج. ۳۵۶/۲)، نام‌گذاری شده است. سعدلوه‌ها در موفقیت‌های سیاسی قراقویونلوها نقش بسیار مهمی ایفا کردند و به گفته سومر، طایفه سعدلو به همراه ایل بهارلو دو عضو مهم و اصلی اتحادیه قراقویونلو بودند و از لحاظ اهمیت، جایگاهی به مانند پرناک و موصللو برای ترکمانان آق قویونلو، شاملو و استاجلو در زمان صفویه داشتند (سومر، ۱۳۷۱، ص. ۱۵۶). با سقوط دولت قراقویونلو، سعدلوه‌ها ابتدا به خدمت ترکمانان آق قویونلو و سپس صفویان درآمدند؛ اما هیچ‌گاه اهمیت سابق را پیدا نکردند.

^۱ . این کلمه برای نخستین بار در کتاب دیار بکریه آمده است. چخور یا چوقور در ترکی به معنی منطقه پست است. این منطقه نسبت به کوه‌های اطراف در منطقه پستی قرار گرفته است. منطقه چخورسعد به مرکزیت ایروان در عهد صفویه یکی از ایالت‌های چهارگانه آذربایجان بود. به گفته میرزا سمیع این بخش متشکل از هشت بخش بوده است (میرزا سمیع، ۱۳۷۸، ص. ۷۵-۷۶).

در دوران صفوی قلمرو سکونتگاهی آنان در نزدیکی با مرزهای عثمانی بود و همواره در معرض حملات عثمانی قرار داشت؛ لذا مهم‌ترین نقش آنان در این دوران، مقابله با یورش‌های عثمانی بود. در زمان شاه‌طهماسب، الغ خان سلطان از مهم‌ترین امرای سعدلو بود که در نبردهایی با عثمانی شرکت داشت (منشی قمی، ۱۳۹۴، ص. ۳۲۲، ۳۵۴، ۳۵۸، ۳۶۸، ۸۰۶؛ منشی قزوینی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۸؛ روملو، ۱۳۵۷، ص. ۴۱۸، ۴۵۹، ۴۶۵). به گفته مؤلف گمنام رساله تاریخ قزلباشان، «الغ خان در زمان شاه‌طهماسب میرکوکچک بود و او از اولاد پیرحسین بیگ است که در جنگ الشگرد به دست ملازمان شاهرخ تیموری کشته شده بود» (محدث، ۱۳۶۱، ص. ۳۸). از امرای سعدلو در دوران سلطنت شاه‌سلطان محمد خدابنده، می‌توان به شاهوردی بیگ از مخالفان ولیعهدی حمزه میرزا اشاره کرد (منشی قمی، ۱۳۹۴، ص. ۸۰۶). بعد از سقوط مناطق شروان، قراباغ و چخورسعد در این زمان، سعدلوه‌ها به رهبری علی قلی بیگ^۲ تحت حاکمیت عثمانی باقی ماندند و به دونوک معروف شدند؛ اما بعد از آغاز بازپس‌گیری مناطق توسط شاه‌عباس در سال ۱۰۱۲ق، بسیاری از سعدلوه‌ها اظهار شاهی‌سونی کرده و به اردوی قزلباش پیوستند؛ از این‌رو، نفس سلطان سعدلو به حکومت قاغیزمان و سورمه‌لو منصوب شد (ترکمان، ۱۳۸۷، ص. ۶۴۴، ۶۵۶؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۲۵۴). امیر دیگر آنان مهدی قلی بیگ فرزند علی قلی بیگ بود که در سال ۱۰۱۶ق اظهار شاهی‌سونی کرده، به نزد شاه‌عباس آمد و سپس برخی تیول‌ات در چخورسعد به او محول شد (ترکمان، ۱۳۸۷، ص. ۷۴۳). اطلاعات مستند چندان از سعدلوه‌ها تا زمان پدر سارو خان در دست نیست.

^۲ . علیقلی در عثمانی به مقام چاشنی‌گیر منسوب شده بود (منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۲۵۴).

در ادامه، برای روشن‌تر شدن بهتر نقش خاندان سعدلو در حکومت صفوی، به صورت جداگانه به فعالیت‌های نظامی، فرهنگی و سیاسی آنان پرداخته می‌شود تا از این رهگذر، جنبه‌های گوناگون تأثیرگذاری این خاندان در ساختار قدرت صفویان روشن شود.

۱. نقش خاندان سعدلو در فعالیت‌ها و اقدامات

نظامی در اواخر حکومت صفوی

خاندان سعدلو و منصب قورچی‌باشی

قورچی‌باشی کلمه‌ای ترکی و مرکب از «قور» -از مصدر قوروماق به معنی نگهداری کردن و محافظت کردن- و پسوند فاعلی «چی»؛ درمجموع به معنی محافظ است، «باش» نیز در معنای سر {مجازاً بزرگ و امیر} و «ی» مضاف‌الیه، در نتیجه معنای ترکیبی این کلمه به معنی فرمانده محافظان است. قورچی‌باشی از همان بدو تأسیس حکومت صفویه از عناصر اصلی تشکیل‌دهنده سازمان نظامی حکومت صفوی به شمار می‌آمد و نقش مهمی در پیروزی‌ها، تأسیس و محافظت از پادشاه قزلباش و حکومت صفوی داشت. قورچی (محافظ) همان‌گونه که از نامش مشخص است، محافظ یا مأمور امور مختلف نظامی بود و قورچی‌باشی در رأس این مأموران و محافظان قرار داشته است که از جمله آنان: مندیل قورچی‌سی، قیلیچ قورچی‌سی، خنجر قورچی‌سی، کمان قورچی‌سی، نیزه قورچی‌سی، صدق قورچی‌سی، قلغن قورچی‌سی، کییم قورچی‌سی، پهلّه قورچی‌سی، چکمه قورچی‌سی، باشماق قورچی‌سی، جام قورچی‌سی، هازیر قورچی‌سی، جلو قورچی‌سی و...^۱ (پیوست شماره یک).

به گفته دلا واله (Della Valle)، در دوران شاه‌عباس، قورچیان در کنار قزلباشان، غلامان و تفنگچیان، چهار دسته اصلی قشون صفوی را تشکیل می‌داده‌اند. درباره قورچیان می‌نویسد: «چهارمین دسته از سپاهیان شاه، که معتبرترین آنان به شمار می‌آیند، قورچی‌ها هستند که نگهبانان مخصوص قصر شاهی و چادرهای خاص سلطنتی از میان آنان انتخاب می‌شوند، و لغت قورچی مشتق از قورماخ ترکی است که نگاه کردن و مواظب بودن معنی می‌دهد. قورچی‌ها قزلباش‌هایی هستند که در اختیار هیچ‌یک از خان‌ها یا سلطان‌ها یا کسان دیگر نیستند و خدمات خود را منحصرأ در اختیار شاه قرار داده‌اند و مستقیماً از او حقوق و مستمری می‌گیرند و بسیار طرف توجه هستند. عده قورچیان دوازده هزار نفر است و اسلحه ایشان مانند سایر قزلباش‌هاست. آنان سواره جنگ می‌کنند و تاج قزلباش بر سر می‌گذارند» (دلا واله، ۱۳۷۰، ص. ۲۸۱).

همان‌گونه که دلا واله بیان کرده، قورچیان از میان قزلباش‌ها انتخاب می‌شده‌اند؛ اما وظایف آنان متفاوت بوده است. با اصلاحات شاه‌عباس و به‌مرور، تفاوت میان قورچی و قزلباش برداشته شد و هر دو در یک معنا به کار گرفته می‌شد، به‌طوری که شاردن (Chardin) چندین بار به این مسئله اشاره کرده است (شاردن، ۱۳۷۵، ج. ۴، ۱۱۹۳/۴، ۱۱۹۶). جملی‌کاری (Gemelli Careri) سیاح ایتالیایی نیز که در اواخر حکومت صفوی به ایران آمده، تفاوتی میان قورچی و قزلباش قائل نشده و در این باره می‌نویسد: «افراد

سپر (سپردار)، قورچی زره (زره‌دار)، قورچی دستکش (پهلّه‌دار)، قورچی چکمه، قورچی کفش (پای‌افزادار)، قورچی جام (پیاله‌دار)، قورچی هازیر؟ (مینورسکی آن را به نقل از دومان و شاردن، آن را اوزونگو = رکاب‌دار فرض کرده است)، قورچی جلو (جلودار) (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، ص. ۸۶-۸۷).

^۱ . معانی آن به ترتیب چنین است: قورچی دستار (دستاردار)، قورچی شمشیر (شمشیردار)، قورچی خنجر (خنجردار)، قورچی کمان (کماندار)، قورچی نیزه (نیزه‌دار)، قورچی ترکش (ترکش‌دار)، قورچی

اسلحه‌خانه و زرادخانه‌ها را نیز بر عهده داشت. قورچی‌باشی و اداره‌های تابعه‌اش ضمن داشتن وظایف مفصل، دفترها و بخش‌های بسیاری را نیز زیر نظر داشتند. تمام فعالیت‌های ارتش از قبیل خرید مهمات و تدارکات، پرداخت حقوق کارکنان نظامی، مسائل استخدامی و غیبت و فوت در اداره‌های مخصوص ثبت می‌شد و کارکنان اداری این بخش‌ها موظف به تهیه آماری دقیق بودند تا در مواقع لزوم بتوان آن‌ها را بررسی کرد (ثواب، ۱۳۹۱، ص. ۸).

سارو خان سعدلو، قورچی‌باشی شاه‌سلیمان صفوی شخصیت اصلی مقاله حاضر، رکن‌الدوله سارو خان فرزند مرتضی قلی خان و نوۀ سارو خان سعدلو است. احتمالاً نام اصلی او محمدرضا و سارو خان لقب او بوده است. سارو، در زبان ترکی (به شکل ساری) به معنی زرد و بور؛ صفتی است که به برخی امیران و وزیران در دوران صفوی اطلاق شده است که سارو تقی صدراعظم شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم مشهورترین آنان‌اند. بنابر شجره‌نامه‌ای متعلق به خاندان سعدلو که در سال ۱۲۷۵ق در خلخال تألیف شده است از محمدرضا خان فرزند مرتضی قلی خان که در زمان شاه‌سلطان حسین صفوی صاحب جاه و مقام سلطنتی بوده، یاد شده است (پرنده، ۱۳۸۱، ص. ۴۶، ۱۸۶). در این شجره‌نامه، جداگانه از سارو خان نامی به‌عنوان قورچی‌باشی در زمان شاه‌عباس اول نیز یاد شده که با حقایق تاریخی همخوانی ندارد؛ زیرا جد سارو خان که از قضا همانم او بوده و در زمان شاه‌عباس اول زندگی می‌کرده، هرگز قورچی‌باشی نبوده است. به نظر می‌رسد این آشفتگی و به‌هم‌ریختگی اطلاعات، حاصل داده‌های اشتباه و

گروه دوم را «قورچی» یا «قزل‌باش» یعنی سرخ‌سر گویند... تعداد اینان در حدود بیست و دوهزار نفر است. ژنرال یا امیر «قورچی»‌ها را «قورچی‌باشی» گویند» (جملی کاری، ۱۳۴۸، ص. ۱۶۷-۱۶۸).

موقعیت قورچی‌باشی در حکومت صفوی متغیر بود؛^۱ اما در اواخر دوران صفوی بعد از صدراعظم، مهم‌ترین مقام در تشکیلات حکومت صفوی بود. سانسون (Sanson) مقام قورچی‌باشی را «Connectable» «فرمانده کل» ترجمه کرده (سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۴۸) و میرزا رفیعا نیز مقام سپهسالار را پایین‌تر از قورچی‌باشی ذکر کرده است (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۲). میرزا رفیعا و میرزا سمیعا، قورچی‌باشی را «از جمله ارکان اربعه» و «ریش‌سفید قاطبه ایلات و اویماقات ممالک فسیح الممالک ایران» ذکر کرده‌اند (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، ص. ۷؛ میرزا رفیعا، ۱۳۸۵، ص. ۱۸۹) که به‌همراه وزیر اعظم، قوللر آقاسی، تفنگچی آقاسی، ایشیک آقاسی، دیوان‌بیگی و واقعه‌نویس که در مجموع هفت نفر می‌شدند، از امرای «جانقی» به شمار می‌آمدند (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، ص. ۵؛ میرزا رفیعا، ۱۳۸۵، ص. ۱۸۶). جانقی، شورای دولتی در دوران صفوی بود که در مواقع حساس برای تصمیم‌گیری درباره امور مهم مملکتی تشکیل می‌شد. همچنین از فحوای این دو کتاب این برداشت می‌شود که قورچی‌باشی نقش مهمی در اداره حکومت و کشور به عهده داشته و خارج از تصور در مسائل نظامی و تصمیم‌گیری‌های شاه نیز بسیار مؤثر بوده است. نظارت عالی بر کل کارگاه‌های نظامی سلطنتی مانند

^۱. برای درک بهتر منصب قورچی‌باشی و سیر تطور آن در دوران صفوی رجوع کنید به مقاله:

فراموشی نسل‌های بعد باشد.^۱ پدرش مرتضی قلی خان بن سارو خان در سال ۱۰۷۲ق و بعد از عزل گداغلی بیگ قاجار به حکومت ایل پازوکی و الکای سمنان و دماوند منصوب شد (وحید قزوینی، ۱۳۸۳، ص. ۷۴۲، ۷۵۷؛ شاملو، ۱۴۰۱، ص. ۹۳۷).

نخستین بار در وقایع سال ۱۰۸۱ق و در کتاب تذکره صفویه کرمان، بدون اشاره به عنوان و مسئولیت سارو خان در حکومت صفوی از او یاد شده است که به عنوان چاپار از مکران وارد کرمان شده، مدت دوازده روز در بستر بیماری بوده و بعد از بهبودی و تحقیق احوال و اخبار کرمان، روانه درگاه معلی در اصفهان شده است (مشیزی، ۱۳۶۹، ص. ۳۹۵). سارو خان در سال ۱۰۹۳ق و بعد از کلبعلی خان سیل سپرلو از طرف شاه سلیمان به قورچی‌باشی‌گری منصوب شد. سارو خان، گذشته از فرماندهی قورچی‌ها، حکمرانی قلمرو علشکر (همدان)، سمنان و قصران را هم بر عهده داشت (سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۴۸؛ مشیزی، ۱۳۶۹، ص. ۳۹۵) و درآمد کازرون^۲ نیز که همواره در تیول قورچی‌باشی‌ها بود به او تعلق می‌گرفت (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۱). سارو خان در سال ۱۰۹۶ق ضمن حفظ سمت قبلی از طرف شاه سلیمان، به معیر الممالکی یا همان سرمباشری کل مالیه که بر خزانه و ضراب‌خانه سلطنتی نیز ریاست داشت، منسوب و مأمور اصلاحات مالی و پولی شد

۱. در این شجره‌نامه که توسط یکی از نوادگان محمد قلی خان حاکم چخورسعد، تبریز، خلخال و دیوان بیگی شاه‌طهماسب دوم و حاکم شروان در زمان نادر شاه نوشته شده، به اشتباه از سفارت صفی قلی خان به جای مرتضی قلی خان به عثمانی یاد شده است. اشتباه‌های دیگری نیز در این شجره‌نامه دیده می‌شود که با استفاده از منابع تاریخ‌نگاری می‌توان آن‌ها را اصلاح و تکمیل کرد.

۲. بنابه گفته میرزا رفیعا، دو هزار و پانصد و هشتاد تومان و سه هزار و سیصد و هشتاد و هفت دینار از کازرون فارس به تیول قورچی‌باشیان مقرر بوده (میرزا رفیعا، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۱).

(خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲، ج. ۱/۵۳۷؛ سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۴۸)؛ در نتیجه او به شخصیت قدرتمندی در صحنه سیاسی دوران شاه سلیمان صفوی تبدیل و رقیب و دشمن اصلی شیخ علی خان زنگنه وزیر اعظم شاه سلیمان شد. گویا روابط میان آنان حسنه نبوده است. مشیزی از اختلاف پیش‌آمده میان آنان به‌هنگام درخواست سارو خان از شاه سلیمان مبنی بر تعویض حکومت کرمان به او در عوض حکومت همدان و مخالفت شیخ علی خان با این درخواست پرده برمی‌دارد (مشیزی، ۱۳۶۹، ص. ۵۵۲-۵۲۳).

بعد از فوت شیخ علی خان در سال ۱۱۰۰ق و در دوران وزارت میرزا محمدطاهر وحید قزوینی، اعتبار سارو خان افزایش یافت تا جایی که شخصیت اصلی و مسلط دربار صفوی شد. این مسئله را وان لنه (Van Lene) سفیر هلند در خاطرات سال ۱۱۰۲ق بیان کرده و اذعان می‌کند که سارو خان شخصیت نخست در دستگاه اداری حکومت صفوی است (متی، ۱۳۹۴، ص. ۱۴۹). سانسون سیاح فرانسوی نیز در مقایسه میان میرزا محمدطاهر و سارو خان، شأن و منزلت قورچی‌باشی را بیشتر می‌داند و متی (Matthee) معتقد است، سارو خان در دوران صدراعظمی شیخ علی خان زنگنه و میرزا طاهر، مهم‌ترین رقیب آنان بود و قدرت آنان زیر نفوذ سارو خان قرار داشته است (متی، ۱۳۹۴، ص. ۱۴۴، ۱۴۹). به نظر می‌رسد لطف و عنایت شاه سلیمان در این میان اهمیتی تعیین‌کننده داشته است. به گفته سانسون، شاه سلیمان آن‌قدر سارو خان را دوست داشت که حتی خطاها و جنایت‌هایی را که برای هرکس دیگری می‌توانست مجازات مرگ در پی داشته باشد درباره سارو خان نادیده گرفته می‌شد (سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۵۷). متی، بخشش سارو خان توسط شاه سلیمان به علت قتل عام تعداد بسیاری از افراد ایل زنگنه در

همدان و از بستگان شیخ علی خان زنگنه صدراعظم پیشین و همچنین بخشش سارو خان به اتهام اختلاس‌هایی که در دوران معیر الممالکی بر عهده داشت را تأییدی بر گفته‌های سانسون درباره شدت علاقه و دوستی سارو خان توسط شاه‌سلیمان می‌داند (سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۴۹؛ متی، ۱۳۹۴، ص. ۱۵۰).

قتل سارو خان

سارو خان از نظامیان قزلباش بود که به‌مرور در سلسله‌مراتب حاکمیتی صفویه رشد کرد و نزدیک‌ترین فرد به مقام پادشاهی شد. او توانایی‌های ادبی نیز داشت، ادیب و شاعر بود، کتابخانه معتبری داشت و به حمایت از ادیبان می‌پرداخت. به گفته سانسون سیاح و تاجر فرانسوی که سارو خان را از نزدیک دیده است: «یک درباری به تمام معنی بود و تمام خصوصیات را که یک درباری برای عزیزتر ساختن خود در پیش شاه باید داشته باشد، دارا بود، قیافه‌ای متین و باعظمت داشت، حرکات و رفتارش نجیبانه بود، شاد و شوخ و مهربان بود، قد و بالایی بلند و مردانه داشت، هیکلش بسیار متناسب و زیبا بود و روی هم‌رفته زیباترین و عالی‌ترین مرد دربار بود و شگفت آنکه هوش و استعدادش از زیبایی صورت و رعنائی قد و بالایش بالاتر و جالب‌تر بود» (سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۵۸). چه بسا همین ویژگی‌های ممتاز شخصیتی سارو خان بود که باعث شد مریم بیگم عمه شاه‌سلیمان دل به او بندد، مسئله‌ای که خوشایند شاه نبود و سرانجام منجر به قتل سارو خان شد. شاه‌سلیمان که علاقه فراوانی به سارو خان داشت و باوجود قتل افراد ایل زنگنه در همدان و اختلاس و برداشت مال از خزانه در جریان اصلاحات مالی و پولی، او را بخشیده بود، در پی اطلاع از رابطه عاطفی میان سارو خان و عمه‌اش،

مریم بیگم، تصمیم به قتل سارو خان گرفت؛ در نتیجه در مجلسی در اواخر سال ۱۱۰۲ق، شاه‌سلیمان جام شرابش را به سلامتی همه حاضران به‌جز سارو خان بالا برد و سپس فرمان قتل سارو خان را صادر کرد و دیوان‌بیگی سر از تن قورچی‌باشی جدا کرد (سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۶۵؛ مستوفی، ۱۳۷۵، ص. ۱۱۴؛ خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲، ص. ۵۴۷)؛ اگرچه ممکن است سارو خان قربانی بحران مالی و سیاست اصلاح مسکوکات شاه‌سلیمان نیز شده باشد. با مرگ سارو خان، از اهمیت شأن و منزلت مقام قورچی‌باشی کاسته شد، به گواهی اینکه دیگر متصدی مقام قورچی‌باشی، فرمانده قشون به شمار نمی‌رفت.

پس از سارو خان، منصب قورچی‌باشی در حکومت صفوی در خاندان سعدلو تداوم یافت. از دیگر افراد برجسته این خاندان، مرتضی قلی خان، فرزند سارو خان بود که در دوران سلطنت شاه‌سلطان حسین، به‌عنوان سفیر به دربار عثمانی فرستاده شد. وی زمانی به ایران بازگشت که اصفهان به‌دست افغان‌ها سقوط کرده بود و شاه‌طهماسب دوم در قزوین به‌جای پدر، بر تخت سلطنت صفوی نشسته بود. پس از بازگشت، ازسوی شاه‌طهماسب دوم به منصب قورچی‌باشی منصوب شد (واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج. ۲۳۵۹/۴). او همواره شاه‌طهماسب دوم را به‌دلیل عیاشی‌ها و شب‌نشینی‌ها که باعث قصور و کوتاهی در رسیدگی به امور نظامی و سیاسی مملکت می‌شد، برحذر و سرزنش می‌کرد و سرانجام نیز به همین دلیل به قتل رسید. براساس شجره‌نامه خاندان سعدلو، مرتضی قلی خان بدون وارث بوده است (پرنودی، ۱۳۸۱، ص. ۴۷). در جریان سقوط اصفهان نیز از شخصی به نام مصطفی قلی سعدلو، قورچی‌باشی شاه‌سلطان حسین یاد شده است (مستوفی، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۲)؛ باین‌حال اطلاعات

چندانی از وی در دست نیست و نسبت خانوادگی او با سارو خان نیز برای نویسنده مشخص نشده است. نقش خاندان سعدلو در اقدامات نظامی اواخر دوره صفوی، به‌ویژه در بحبوحه سقوط اصفهان و پس‌از آن نیز حائز اهمیت و شایان توجه است. ازجمله چهره‌های مهم این خاندان، رستم محمد خان است که در سال ۱۱۰۷ق و پس‌از بازداشت فرزند سارو خان در سال ۱۱۰۲ق و پیش‌از مرتضی قلی خان نامی، دیگر فرزند سارو خان، حاکم خوار و سمنان معرفی (نصیری، ۱۳۷۳، ص. ۱۱۴) و در سال ۱۱۳۱ق نیز به حکومت و بیگلربیگی مشهد و خراسان منصوب شد (شفیع‌طهرانی، ۱۳۸۳، ص. ۱۱۸، ۱۲۵؛ شیخ‌الاسلام بهبهانی، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۹). رستم محمد خان در این دوران، به یاری ملک محمود سیستانی که در حال نبرد با افغانه بود، شتافت؛ اما این اقدام، ازطرف دربار صفوی خوشایند تلقی نشد؛ در نتیجه از مقام خود عزل و پس‌از مدتی به حکومت کرمان منصوب شد (شفیع‌طهرانی، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۷). با افزایش احتمال حمله افغانه به کرمان، او از اصفهان درخواست کمک کرد؛ اما درباریان به‌جای یاری‌رسانی، او را به تقلب در مالیات دیوانی متهم و از حکومت کرمان برکنار کردند و به‌جای او، منوچهر خان را که هرگز به کرمان نرفت به‌عنوان حاکم انتخاب کردند (واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج. ۳، ۱۹۵۴؛ فلور، ۱۳۶۵، ص. ۷۳-۷۴). در غیاب منوچهر خان، حاجی عباس بیگ نایب رستم محمد خان به‌همراه کلاتر شهر به دفاع از کرمان پرداخت. مردم کرمان طی نامه‌ای از شاه‌سلطان حسین درخواست بازگشت رستم محمد خان را مطرح کردند و شاه نیز با آن موافقت کرد (فلور، ۱۳۶۵، ص. ۷۶). منابع هلندی از هوشیاری او در دوران محاصره کرمان گزارش می‌دهند که در طی آن برخی از نیروهای محمود افغان را به قتل می‌رساند

(فلور، ۱۳۶۵، ص. ۸۰). مروی نیز به حملات شجاعانه او علیه افغان‌ها اشاره کرده است (مروی، ۱۳۶۴، ص. ۵۶)؛ باین‌حال، رستم محمد خان سرانجام در جریان محاصره کرمان به مرگ طبیعی درگذشت (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲، ص. ۵۶؛ مستوفی، ۱۳۷۵، ص. ۱۲۷؛ لاکهارت، ۱۳۴۴، ص. ۱۵۱).

از دیگر چهره‌های برجسته خاندان سعدلو در این دوره، محمد قلی خان فرزند دیگر سارو خان است که نقش مهمی در فعالیت‌های نظامی اواخر حکومت صفوی و پس‌از آن ایفا کرد. او در اواخر سلطنت شاه‌سلطان حسین و اوایل فروپاشی صفویه حاکم منطقه چخورسعد، سرزمین اجدادی ایل سعدلو بود (افشار، ۱۳۷۲، ص. ۴۷۱-۴۷۴) و در سال ۱۱۳۷ق ازطرف شاه‌طهماسب دوم، مأمور رویارویی با روس‌ها شد که به گیلان نفوذ کرده بودند (هدایت، ۱۳۳۹، ج. ۵۰۵/۸). با پیشروی و گسترش پیروزی‌های عثمانی در آذربایجان، محمد قلی خان به‌همراه گروهی از سعدلوها از چخورسعد خارج و در خلخال سکونت گزیدند. براساس نامه‌ای از شاه‌طهماسب دوم خطاب به محمد قلی خان در سال ۱۱۴۴ق، مشخص می‌شود که در آن زمان، دیوان‌بیبی و حاکم خلخال بوده است (افشار، ۱۳۷۲، ص. ۴۷۵-۴۷۶). محمد قلی خان، مدتی حاکم تبریز و پس‌از فتح شماخی توسط نادرشاه در سال ۱۱۴۷ق به حکومت شروان منصوب شد (استرآبادی، ۱۳۷۷، ص. ۲۳۳، ۱۷۰؛ هدایت، ۱۳۳۹، ج. ۵۴۱/۸). بعداز آن، خبری در منابع نیامده و ممکن است که در دوران نادر شاه درگذشته باشد (پرنودی، ۱۳۸۱، ص. ۵۱). میرزا عبدالرزاق جهانشاهی متخلص به «نشاء»، شاعر دربار نادر شاه و کتیبه‌گریو گنبد امام علی(ع)، مدتی مباشر محمد قلی خان و برادرش مرتضی قلی خان بوده است (واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج. ۳، ۲۳۶۲). پس‌از محمد قلی خان، فرزندش

محمد خان در دوره زندگی حاکم خلخال بود و از مهم‌ترین اقدامات وی، دستگیری علی مراد خان زند بود (موسوی نامی اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۲۳۱). حکومت خاندان سعدلو بر خلخال تا اواسط دوران قاجار ادامه داشت (هدایت، ۱۳۳۹، ج. ۷۳۹/۹).

۲. نقش خاندان سعدلو در فعالیت‌های سیاسی و اقتصادی در اواخر حکومت صفوی

سارو خان و اصطلاحات مالی و پولی در دوران شاه‌سلیمان

از اواسط قرن یازدهم هجری و در نتیجه افزایش مشکلات اقتصادی در جامعه که ریشه در سیاست‌های اقتصادی اشتباه حاکمان و سیاست‌مداران پیشین صفوی همچون ضرب بی‌رویه سکه،^۱ کاهش عیار سکه‌ها، انبار کردن مسکوکات در خزانه و نبود سرمایه‌گذاری،^۲ استخراج نکردن معادن نقره و طلا،

۱. جریان زیاد پول از عواملی بود که باعث کاهش ارزش پول می‌شد. وقتی که دولت با کسری بودجه مواجه می‌شد برای جبران کسری، به انتشار پول متوسل می‌شد که این کار نیز عواقبی را در پی داشت. حجم پول در جریان، تأثیر بسزایی در قیمت‌ها داشت و چنانچه جریان پول در هنگام رکود، افزایش می‌یافت، قیمت‌ها افزایش پیدا می‌کرد؛ یعنی تورم به وجود می‌آمد. کمبود کالا به دلیل احتکار، یکی دیگر از عوامل افزایش قیمت‌ها بود (قشقای‌نژاد و آقاجری، ۱۳۹۲، ص. ۱۰).

۲. انحصار کامل سرمایه‌گذاری توسط دربار که ریشه در اصلاحات اقتصادی شاه‌عباس داشت، باعث شکل نگرفتن سرمایه‌گذاری در ایران می‌شد. به گفته بنانی، بخشی از درآمدهای حاصل از فروش ابریشم و تولیدات بیوتات سلطنتی توسط اداره مأموران دیوانی ضایع می‌شد و بخشی هم در خزانه عامره ذخیره می‌شد. اسناد خانوادگی تجار ارامنه در جلفای نو تأثیر سرکوبگرانه این سیاست را کاملاً روشن می‌سازد. تجار ارامنه که از صدور ابریشم ثروتمند شده بودند از پیشگامان سرمایه‌گذاری در روسیه، هلند و بالیتیک به شمار می‌آمدند؛ ولی در ایران باینکه آنان عوارض چندانی به دربار نمی‌دادند، نمی‌توانستند در دیگر تولیدات، سرمایه‌گذاری کنند. در

تبدیل زمین‌های دولتی به املاک سلطنتی، افزایش هزینه‌ها و کاهش درآمدها، وقوع قحطی و جنگ‌های با عثمانی و گورکانیان، کاهش تجارت و بدتر شدن اوضاع تجارت ابریشم، افزایش فساد و هزینه‌های دربار و حرم‌سرا، کاهش ورود نقره و طلا به کشور، افزایش خروج مسکوکات از کشور، تغییر و تحولات مالی و پولی در دنیا و ناآگاهی سیاست‌مداران و سیاست‌گذاران اقتصادی در حاکمیت صفویه از آن تحولات (نک: فلور، ۱۳۹۳، ص. ۳۴-۵۲؛ متی و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۵۴، ۱۸۱؛ آژند، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۱)، ارزش پول ملی آن‌قدر کاهش یافته بود که به گفته سانسون: «هیچ‌کس حاضر نیست مال‌التجاره خود را به ایران بیاورد و در برابر آن پول ایران را دریافت کند» (سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۸۸). شاردن نیز که در سال ۱۰۸۸ ق ایران را برای دومین بار ترک کرد، می‌نویسد در طی دوازده سالی (۱۰۷۶-۱۰۸۸ ق) که در ایران بود «ثروت ایران به نصف رسیده بود؛ حتی مسکوکات نیز خراب شده بود و دیگر پول خوب مشاهده نمی‌شد» (شاردن، ۱۳۷۵، ج. ۲۹۱/۴-۲۹۲ به نقل از متی و همکاران، ۱۳۹۶، ص. ۱۶۴).

ملا قدرتی از شعرای دوران شاه‌عباس دوم که مدتی از عمر خود را در هند گذرانده و در اصفهان به شغل بزازي اشتغال داشته است، در برخی اشعار خود، درباره ضرب بی‌رویه سکه و در نتیجه، کاهش ارزش مسکوکات و وضعیت بد اقتصادی ایران در این دوران، اطلاعات سودمندی ارائه کرده است. به گفته ملا قدرتی، به سبب ضرب زیاد فلوس، این سکه چنان ناروا شده بود که حتی گدایان نیز از پذیرش آن امتناع می‌کردند (نصرآبادی، ۱۳۷۸، ص. ۶۴۵).

چه گویم از این چرخ ناقص عیار

نهایت باید دارایی خود را ذخیره می‌کردند و یا به خریدوفروش زمین می‌پرداختند (آژند، ۱۳۸۰، ص. ۱۹۳).

که بسته در عیش روزگار
 نشانده چنان بر چله مردمان
 که گشتند چله‌نشین چون کمان
 به هر منقلی شعله یخ بسته بود
 ز خواب گران فتنه بیدار شد
 فلوس صفاهان چنان نارواست
 که گویی به هر کیسه پول اژدهاست
 نگیرد گدا پول از بس پر است
 تو گویی مگر شیرش آدم‌خور است
 ز فلس (مس؟) آنچنان دهر درهم شده
 که ماهی به زیر زمین خم شده
 زر از دست مردم نگردهد سفید
 که از دور کف می‌زند هر که دید
 چنان گشته خوار از خلاق درم
 که شخص غنی گشته صاحب گرم
 چو شیر است نقش فلوس این زمان
 ز بیمش گریزند پیرو جوان
 گریزد طلبکار از قرض‌دار
 ندیدست رسم چنین روزگار
 مگر شاه عالم ز روی گرم
 کند خلق را شیرگیر از درم
 دو، آن فلس ناجنس را یک کند
 رواجش در آفاق بی‌شک کند
 شود دست قلابیان سقم
 به تیغ عدالت قلم یک قلم
 به تاریخ این انقلاب درم
 دلم داشته اندیشه از بیش و کم
 «انقلاب درم» عبارتی است که به‌عنوان ماده
 تاریخ به‌کاررفته و مطابق با حساب حروف
 ابجد، سال ۱۰۶۱ق را نشان می‌دهد. صائب
 تبریزی هم به‌گونه‌ای مشابه، به وضعیت
 نابسامان مسکوکات رایج در زمان خود اشاره
 کرده و ارزش زر را چنان پایین دانسته که آن
 را به سکه‌ای آهنین تشبیه کرده است:

سکه سان، رویی از آهن به کف آور «صائب»
 کاین متاعی است که امروز به زر نزدیک است
 (صائب تبریزی، ۱۳۶۵، ص. ۷۳۳)

در دوران وزارت محمد بیگ ارمنی تبریزی، معیر
 الممالک پیشین و وزیر اعظم (وزارت ۱۰۶۴-
 ۱۰۷۱ق)، در زمان شاه‌عباس دوم و نیز در دوره
 وزارت شیخ علی خان زنگنه (وزارت ۱۰۸۰-
 ۱۱۰۰ق) وزیر شاه‌سلیمان صفوی، کارهایی برای بهبود
 اوضاع مالی و پولی صورت گرفت که نه‌تنها منتج به
 نتیجه خاصی نشد، بلکه وضعیت مالی از پیش نیز
 بحرانی‌تر شد. در نهایت، بعد از کور شدن معیر الممالک
 پیشین به جرم برخی قصورها در سال ۱۰۹۶ق (کمفر،
 ۱۳۶۳، ص. ۶۴)، شاه‌سلیمان، سارو خان قورچی‌باشی
 که فردی توانمند و فرهیخته بود را با حفظ سمت قبلی،
 به‌عنوان معیر الممالک یا همان سرمبشری کل مالیه که
 بر خزانه و ضراب‌خانه سلطنتی نیز ریاست داشت،
 انتخاب و او را مأمور اصلاح پول و مسکوکات رایج در
 کشور کرد (خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲، ج. ۱/۵۳۷). معیر
 الممالک، مقامی کلیدی بود و با شاه ارتباط مستقیم
 داشت و به‌عنوان ناظر عالی‌رتبه دولت بر ساختار پولی
 صفوی عمل می‌کرد و ضراب‌باشی و سایر مأموران
 محلی نیز تحت فرمان او بودند. نظارت بر عیار و مقدار
 طلا و نقره موجود در سکه‌ها و کنترل فرایند ضرب
 سکه‌ها طبق معیارهای دولتی از وظایف اصلی این مقام
 بود (آزند، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۴).

در نخستین گام‌های اصلاحی، فرمان‌هایی در
 ممنوعیت ضرب سکه‌های ناسره و کم‌عیار صادر شد.
 به‌منظور جلوگیری از ورود پول جعلی به کشور، سفر
 اتباع ایرانی به قلمرو عثمانی محدود شد. همچنین، برای
 کنترل خروج طلا از کشور، به والی خوزستان دستور
 داده شد که از انتقال زر و مسکوکات توسط بازرگانان
 جلوگیری کند (متی، ۱۳۹۴، ص. ۱۹۰)؛ بااین‌حال

شواهد تاریخی نشان می‌دهد که اصلاحات اقتصادی سارو خان نه تنها مؤثر واقع نشد، بلکه موجب تشدید بحران مالی کشور نیز شد. در نهایت، خود او نیز به اتهام اختلاس تحت پیگرد قرار گرفت و به یکی دیگر از قربانیان اصلاحات ناکام پولی عصر صفوی بدل شد.

فرزند سارو خان، مرتضی قلی خان که با تخلص «نامی» نیز شناخته می‌شود، از جمله رجل سیاسی و ادبی برجسته در اواخر حکومت صفوی به شمار می‌رود. وی در واپسین سال‌های سلطنت شاه سلطان حسین، حاکم خوار و سمنان بود و بعد از بازگشت احمد دری افندی، سفیر عثمانی و در جریان اقامت شاه در قزوین در سال ۱۱۳۴ق به عنوان ایلچی به استانبول اعزام شد (واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج. ۴/۲۳۵۹؛ نوایی، ۱۳۳۳، ص. ۱۶۸، ۱۷۱، ۱۷۶؛ ریاحی، ۱۳۶۸، ص. ۵۷). مرتضی قلی خان برخلاف بسیاری از دولتمردان اواخر دوره صفوی، فردی آگاه، فرهیخته و شایسته بود و تسلطش در علم و ادب و زبردستی او در ایراد اشعار و شواهد به موقع و متناسب مجلس و موضوع، تأثیر فراوان و مثبتی بر مقامات عثمانی به ویژه داماد ابراهیم پاشا، صدراعظم وقت عثمانی نهاد. هیئت ایرانی و شخص سفیر در سراسر مأموریتشان نهایت احترام را از دولت عثمانی دیدند و ضیافت‌ها و مجالس مشاعره بسیاری از سوی مقامات عثمانی به پاس حضور او ترتیب داده شد (واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج. ۴/۲۳۶۲؛ هامر-پورگشتال، ۱۳۶۸، ص. ۳۰۸۵-۳۰۸۶؛ ریاحی، ۱۳۶۸، ص. ۸۸)؛ از این رو شتاب تحولات سیاسی و نظامی به زیان ایران، مانع از آن شد که شایستگی‌های مرتضی قلی خان به موفقیتی دیپلماتیک منجر شود.

در این زمینه، یادآوری این نکته ضروری است که داماد ابراهیم پاشا صدراعظم عثمانی، نه تنها سیاست‌مداری بانفوذ، بلکه ادیبی فرهیخته و حامی فرهنگ و دانش نیز بود. او با تأسیس کتابخانه‌های

مختلف و وقف آن‌ها، زمینه را برای رشد علمی فراهم ساخت و دانشمندان را تشویق کرد تا آثار مهم خارجی را به زبان ترکی ترجمه کنند؛ در نتیجه این حمایت‌ها، ابراهیم متفرقه، نخستین چاپخانه مسلمانان را در استانبول بنیان نهاد و سفرنامه کروسیسکی از نخستین کتاب‌هایی بود که در آن چاپخانه به زبان ترکی ترجمه و منتشر شد (لاکهارت، ۱۳۴۴، ص. ۲۴۹؛ ذوقی، ۱۳۹۰، ص. ۲۳۶).

۳. نقش خاندان سعدلو در فعالیت‌های فرهنگی و ادبی در اواخر حکومت صفوی

شخص سارو خان فردی شاعر، ادیب و از علاقه‌مندان به کتاب و ادبیات بوده و کتابخانه معتبری نیز داشته است. سانسون درباره قدرت کلام و شخصیت ادبی سارو خان می‌نویسد: «سخنانش دلپسند و لطفی خاص داشت، بیانش فصیح و مؤثر بود و در دل‌ها نفوذ می‌کرد، گشاده‌رو و بشاش و ملایم بود، شعر می‌گفت و بسیار ادیبانه چیز می‌نوشت (سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۵۸). متن ادبی فصیح ترکی در ابتدای کتاب *تکلمة الاخبار* که سارو خان آن را نوشته، مهر تأییدی بر وصف سانسون از شخصیت ادبی اوست. این دیباجه متأثر از سبک کتاب *نظم الجواهر* نوایی است که در مدح حضرت علی (ع) نوشته شده است و یکی از بهترین نثرهای باقی‌مانده به زبان ترکی است.

سارو خان کتابخانه معتبری نیز داشته است. در مقدمه نسخه خطی ترجمه *تاریخ الحکما* که در سال ۱۰۹۹ق میرزا محمد ابراهیم، مستوفی الممالک شاه سلیمان آن را از عربی به فارسی ترجمه کرده است، اشاره شده که این اثر: «حسب الاشارة.... عالیجاه امیرالامرای العظام رکن السلطنة القاهرة سراج الدوله... سارو خان قورچی‌باشی ایران صانها به قصد ضمیمه کتابخانه شریف سرکار ایشان از مسوده

مترجم نقلا سمت تسطیر و تحریر پذیرفته» (قفطی، نسخه خطی ش. ۱۸۵ط). بعداز قتل سارو خان، برخی کتب کتابخانه او به کتابخانه پادشاهی منتقل شد (جعفریان، ۱۳۹۷، ص. ۱۱۳، ۱۱۸). به احتمال زیاد، دو نسخه ارزشمند شاهنامه سعدلو از نفیس‌ترین و قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی باقی‌مانده، احتمالاً از قرن هشتم حمله نظامی سعدلو ابتدا متعلق به کتابخانه شخصی سارو خان بوده و بعداز مرگش به نوادگانش منتقل شده است (فردوسی، ۱۳۷۹).

شایان ذکر است که، سارو خان نخستین قورچی‌باشی ادیب در حکومت صفویه نیست، پیش‌تر از او، مرتضی قلی خان بیجرلو شاملو متوفی ۱۰۹۵ق، ایشیک آقاسی باشی (۱۰۶۶-۱۰۵۴ق)، دیوان‌بیگی (۱۰۵۴-۱۰۵۵ق)، قورچی‌باشی (۱۰۵۵-۱۰۶۰ق)، متولی مزار شاه‌صفی در قم و متولی آستان شیخ‌صفی در اردبیل (۱۰۶۵-۱۰۹۵ق) شاعر و ادیب بزرگی بود که با تخلص «ظفر» شعر می‌سرود و آثار چندی از نظم و نثر همچون دیوان اشعار به زبان‌های ترکی و فارسی، رساله بخیه، جنگ شاملو و اثری درباره تاریخ شاهان صفوی از او به جا مانده است (شاملو، ۱۳۸۲؛ شاملو، ۱۳۸۸؛ شاملو، ۱۴۰۱). رونوشتی از دیباجه ترکی سارو خان بر کتاب تکملة الاخبار در جنگ شاملو موجود است و در واقع به واسطه اشاره مرتضی قلی بیگ مشخص شد که دیباجه ذکرشده، نوشته سارو خان است (شاملو، ۱۳۸۲، ص. ۴۲۸).

دیباجه ترکی سارو خان بر کتاب تکملة الاخبار

عبدی بیگ شیرازی کتابت ۱۰۹۹ق و محتوای آن بر روی چند نسخه از کتاب تکملة الاخبار اثر عبدی بیگ شیرازی که در سال ۱۰۹۹ق توسط محمد هاشم بن محمد یحیی و به دستور شاه‌سلیمان کتابت شده (درایتی، ۱۳۹۱، ج. ۱۱۴/۹)، دیباجه‌ای به زبان ترکی

دیده می‌شود که نگارش آن به سارو خان نسبت داده می‌شود. محتوای اصلی این دیباجه، مدح مفصل و طولانی شاه‌سلیمان صفوی است که سارو خان بر سبیل اشاره از او به صورت: «اسم ساقی و نام نامیلری اشاره سی انه من سلیمان و انه بسم الله الرحمن الرحیم» یاد کرده است.

سارو خان بعداز مدح مفصل، تصریح می‌کند که این نسخه به دستور و فرمان شاه‌سلیمان استنساخ و برای مطالعه وی تهیه و آماده شده است. متن دیباجه سرشار از صنایع لفظی و معنوی و استعارات ادبی است که مؤلف با ظرافت هرچه تمام‌تر در توصیف شاه‌سلیمان به کار برده است (آتابای، ۱۳۵۶، ص. ۵۱-۵۳؛ عبدی بیگ شیرازی، نسخه خطی ش. ۵۰۴؛ عبدی بیگ شیرازی، نسخه خطی ش. ۳۹۸۰)، این دیباجه به وضوح تحت تأثیر سبک نظم الجواهر اثر نوایی قرار دارد که در مدح حضرت علی (ع) نگاشته شده است و از برجسته‌ترین نمونه‌های نثر ترکی ایرانی به شمار می‌رود. متن گفته‌شده، گواهی است بر دانش فراوان سارو خان در زبان و نگارش ترکی. (برای متن کامل دیباجه، بنگرید به پیوست شماره دو).

برخی از فرزندان سارو خان نیز از علاقه‌مندان به علم و ادب بوده، از شاعران نامدار اواخر دوره صفوی به شمار می‌آیند. از جمله آنان شجاع‌الدین است که نام او در پشت برگ آغاز نسخه خطی کتابت‌شده تاریخ الحکماء در سال ۱۱۰۵ق، در کتابخانه پدرش سارو خان آمده است (قفطی، نسخه خطی ش. ۱۸۵ط). این نکته نشان از دلبستگی او به کتاب و فعالیت‌های کتابداری دارد.

مرتضی قلی خان فرزند دیگر سارو خان نیز فردی شاعر، ادیب و آگاه به اوضاع زمانه خویش بود. واله داغستانی ضمن به نیکی یاد کردن، وی را «مستجمع جمیع صفات حمیده و جامع همه کمالات پسندیده»

این شیشه گل‌دار صفا پیشه شکست
وین شاخ گل از نازکی ریشه شکست
نامی سر ساقی به سلامت بادا
در عید غدیر خم اگر شیشه شکست
(واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج. ۲۳۵۹/۴).

برخی اشعار ترکی و فارسی به‌جای‌مانده از وی
نشان‌دهنده طبع ادبی توانای وی است.

نتیجه‌گیری

بررسی نقش و جایگاه سارو خان سعدلو و خاندان او
در ساختار نظامی و دیوانی اواخر دوران صفوی نشان
می‌دهد که برخلاف دیدگاه‌هایی که قزلباشان را تنها
به‌عنوان نیرویی نظامی در نظر می‌گیرند، برخی از آنان
توانستند به مناصب مهم سیاسی و اداری نیز دست
یابند. سارو خان سعدلو، به‌عنوان یکی از چهره‌های
شاخص این دوره، از جایگاه یک فرمانده نظامی به
مقامات عالی حکومتی رسید و تأثیر بسزایی در
تصمیم‌گیری‌های دیوانی و سیاسی داشت. تحولات
دوران شاه‌عباس اول، که به تحدید قدرت قزلباشان و
ورود غلامان چرکس، گرجی و ارمنی به ساختار
حکومتی انجامید، زمینه رقابت جدیدی را برای
قزلباشان فراهم کرد؛ با این حال، سارو خان سعدلو و
خاندان او توانستند از این وضعیت بهره ببرند و در
کنار حفظ موقعیت نظامی خود، در ساختار
دیوان‌سالاری صفوی نیز نقش‌آفرینی کنند. این
پژوهش نشان داد که نظریه حذف کامل قزلباشان از
حاکمیت صفوی توسط شاه‌عباس، نیاز به بازبینی
دارد؛ زیرا برخی از خاندان‌های قزلباش، ازجمله
سعدلوها، همچنان در مناصب کلیدی حکومت باقی
ماندند. علاوه بر این، سارو خان سعدلو نمونه‌ای از
نظامیانی است که علاوه بر جنگاوری، در عرصه
سیاست، اقتصاد و فرهنگ نیز حضوری مؤثر داشت و

نیز معرفی کرده است که «دوست و دشمن از او در
حساب و خاص و عام از الطافش کامیاب می‌بودند»
(واله داغستانی، ۱۳۸۴، ج. ۲۳۵۹/۴).

بنابر گزارش نشریه عثمانلی تاریخ و ادبیات
مجموعه سی، مرتضی قلی خان پس از انتصاب
به‌عنوان سفیر ایران در دربار عثمانی، در زمان سلطنت
شاه سلطان حسین، هنگام عبور از ارزروم در مسیر
سفر خود به استانبول، از والی ارزروم درباره «سرآمد
شعرای روم» پرس‌وجو می‌کند. پس از شنیدن پاسخ
که «قبلاً نابی افندی بود و اکنون کامی افندی از ادیرنه
است»، یک غزل ترکی و دو غزل فارسی می‌سراید و
در نوعی رقابت ادبی، از شاعران روم دعوت می‌کند
تا در پاسخ به اشعار او، نظیره بسرایند.

غزل ترکی مرتضی قلی خان مورد توجه شاعران
عثمانی قرار می‌گیرد و در پاسخ به آن، نظیره‌های
بی‌شماری سروده می‌شود. یکی از این نظیره‌ها
از سوی عاصم افندی چلبی‌زاده، مورخ و ادیب مشهور
عثمانی آن دوران، سروده شده است (صالحی، ۱۳۹۹،
ص. ۱۵۹). مهارت و استادی این پاسخ‌ها چنان
تعجب او را برمی‌انگیزد که تصمیم می‌گیرد اشعار
برگزیده شاعران عثمانی را گردآوری کرده، به‌عنوان
تحفه‌ای ادبی به ایران ببرد (بهارلی، ۱۳۳۴، ص.
۱۳۰)؛ با این همه مشخص نیست که به‌سبب حمله
افغان‌ها و سقوط حکومت صفوی، موفق به این کار
شده باشد یا خیر. داغستانی نیز گزارش می‌دهد که
تسلط او بر شعر فارسی و ترکی باعث تعجب ادیبان
و سیاست‌مداران عثمانی شده بود؛ به‌طوری که یک
بار بعد از شکستن شیشه قلیانش در محفلی که
مصادف با عید غدیر و در حضور پادشاه عثمانی بود،
بدیهه این رباعی را گفته و پاشایان روم از طبع
ظریفش متعجب شده بودند:

ثواقب، جهانبخش (۱۳۹۱). سازمان سپاه و صاحب‌منصبان نظامی عصر شاه‌صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ق). *فصلنامه تاریخ اسلام و ایران*، ۲۲ (۱۴)، ۵۰-۱.

<https://doi.org/10.22051/hii.2014.759>

جعفریان، رسول (۱۳۹۷). داخل عرض شد، گزارشی از کتابخانه سلطنتی صفویه در اوایل دوره شاه‌سلطان حسین. *مقالات و رسالات تاریخی*، (۵)، ۱۱۱-۱۲۰.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1380846>

جملی‌کاری، جووانی فرانچسکو (۱۳۴۸). *سفرنامه کاری (عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، مترجمان)*. اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی؛ مؤسسه انتشارات فرانکلین.

حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۷۲). *زبدۃ التواریخ* (کمال حاج سیدجوادی، مصحح؛ ج. ۲). نشر نی.

خاتون‌آبادی، سید عبدالحسین الحسینی (۱۳۵۲). *وقایع السنین و الاعوام: گزارش سالیانه از ابتدای خلقت تا سال ۱۱۹۵ هجری* (با مقدمه سید شهاب‌الدین النجفی المرعشی و حاج شیخ ابوالحسن شعرانی؛ محمدباقر بهبودی، مصحح؛ ج. ۱). کتابفروشی اسلامیة.

خواجگی اصفهانی (۱۳۶۸). *خلاصة السیر: تاریخ روزگار شاه‌صفی صفوی*. نشر علمی.

درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)* (ج. ۹). سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

دلا واله، پیتر (۱۳۷۰). *سفرنامه پیتر دلا واله: قسمت مربوط به ایران* (ترجمه و شرح و حواشی از شعاع‌الدین شفا). شرکت انتشارات علمی فرهنگی.

حتی پس از سقوط سلسله صفوی، نفوذ خود را در ساختار قدرت حفظ کرد. در نهایت، مطالعه موردی سارو خان سعدلو و خاندان او نشان می‌دهد که ساختار حکومتی صفویه، باوجود تغییرات و اصلاحات شاه‌عباس، همچنان امکان پویایی و ارتقای جایگاه برای گروه‌های مختلف، ازجمله برخی از خاندان‌های قزلباش را فراهم می‌کرد. این پژوهش، ضمن بازنگری در نگاه‌های سنتی به نقش قزلباشان، بر ضرورت تحلیل دقیق‌تر ساختار قدرت در دوران صفوی تأکید دارد.

منابع

آتابای، بدری (۱۳۵۶). *فهرست تاریخ، سفرنامه، سیاحت‌نامه، کتاب‌خانه سلطنتی*. زیبا.

آژند، یعقوب (۱۳۸۰). *صفویان (مقالاتی از امین بنایی، دارلی دوران، دوبروین، سیوری، لکه‌هاری، نیومن، کری ولس)*. مولی.

استرآبادی، محمد مهدی بن محمدنصیر (۱۳۷۷). *جهانگشای نادری (عبدالله انوار، مصحح)*. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

افشار، ایرج (۱۳۷۲). *احکام مربوط به خاندان سعدلو و الکای چخورسعد*. آینده، ۱۹، ۴۷۱-۴۷۶.

<https://www.asnad.org/fa/document/1000/>

بهارلی، مهران (۱۳۳۴). *نشریه عثمانلی تاریخ و ادبیات مجموعه سی*. ۱۳۰-۱۳۱. به نقل از سایت اینترنتی سوزوموز.

پرنده، اکبر (۱۳۸۱). *کاغذکنان در گذرگاه تاریخ*. مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

تاریخ قزلباشان (۱۳۶۱). *هاشم محدث (مصحح)*. بهنام.

ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۸۷). *عالم‌آرای عباسی (به اهتمام و تنظیم ایرج افشار)*. امیرکبیر.

صالحی، نصرالله (۱۳۹۹). چلبی‌زاده عاصم افندی.

نشریه گزارش میراث، ۳(۱-۲)، ۱۵۷-۱۵۹.

https://mirasmaktoob.com/fa/system/files/miras_news_docs/GM90-91-P157-salehi.pdf

صائب تبریزی، میرزا محمدعلی (۱۳۶۵). دیوان

صائب تبریزی (به کوشش محمد قهرمان).

انتشارات علمی فرهنگی.

طهرانی (وارد)، محمدشفیع (۱۳۸۳). مرات واردات

(مقدمه، تصحیح و تعلیقات منصور صفت‌گل).

مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

عبدی بیگ شیرازی (بی‌تا). تکملة الاخبار. نسخه

خطی ش. ۵۰۴، کتابخانه کاخ گلستان.

عبدی بیگ شیرازی (بی‌تا). تکملة الاخبار. نسخه

خطی. ش. ۳۹۸۰، کتابخانه ملک.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۹). شاهنامه سعدلو همراه با

خمس نظامی (با مقدمه فتح‌الله مجتبایی).

دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

فلور، ویلم (۱۳۶۵). برافتادن صفویان، برآمدن محمود

افغان (روایت شاهان هلندی) (ابوالقاسم سری،

مترجم). توس.

فلور، ویلم (۱۳۹۳). تاریخچه مالی و مالیاتی از

صفویه تا قاجاریه (مرتضی کاظمی یزدی،

مترجم). نشر تاریخ ایران.

قشقایی‌نژاد، زهرا، و آقاجری، سید هاشم (۱۳۹۲).

کاهش ارزش پول در اقتصاد عصر صفوی و

عوامل موثر بر آن. فصلنامه تاریخ اسلام و ایران،

۲۳(۱۸)، ۱-۱۳.

<https://doi.org/10.22051/hii.2014.767>

قفطی، ابوالحسن علی بن یوسف. نسخه خطی تاریخ

الحکما (میرزا محمدابراهیم مستوفی الممالک،

مترجم). نسخه خطی ش. ۱۸۵ ط. کتابخانه

مجلس.

کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). سفرنامه کمپفر (کیکاووس

ذوقی، فتح‌الله (۱۳۹۰). ابراهیم متفرقه، رساله وسیلة

الطباعه و ترجمه آن. پیام بهارستان، ۱(۱۴)،

۲۳۴-۲۸۲.

<https://ensani.ir/fa/article/303598/>

روملو، حسن (۱۳۵۷). احسن التواریخ (تصحیح و

تحشیه عبدالحسین نوایی). بابک.

ریاحی، محمدامین (۱۳۶۸). سفارتنامه‌های ایران:

گزارش‌های مسافرت و مأموریت سفیران عثمانی

در ایران. توس.

سانسون، مارتین (۱۳۴۶). سفرنامه سانسون (تقی

فضلی، مترجم). کتابفروشی ابن‌سینا.

سومر، فاروق (۱۳۷۱). نقش ترکان آناتولی در

تشکیل و توسعه دولت صفوی (احسان اشراقی و

محمدتقی امامی، مترجم). گستره.

شاردن، ژان (۱۳۷۵). سفرنامه شاردن (اقبال یغمایی،

مترجم؛ ج. ۴). توس.

شاملو، مرتضی قلی خان (۱۳۸۲). جنگ مرتضی قلی

سلطان شاملو (نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری از

ایرج افشار و احمد منزوی). دایرةالمعارف

بزرگ اسلامی.

شاملو، مرتضی قلی خان (۱۳۸۸). دیوان اشعار ترکی

مرتضی قلی خان ظفر (حسین محمدزاده صدیق،

مصحح). تک درخت.

شاملو، مرتضی قلی خان (۱۴۰۱). تاریخ شاهان

صفوی (مقدمه، تصحیح و توضیح احد پیشگر و

رسول شوفری). مهرنوشت نمین.

شاملو، ولی قلی خان (۱۴۰۰). قصص الخاقانی

(سیدسعید میرمحمدصادق، مصحح). سروش؛

نگارستان اندیشه.

شیخ‌الاسلام بهبهانی، میرزا عبدالنبی (۱۳۸۹). بدایع

الاخبار (مقدمه تصحیح و توضیحات، سیدسعید

میرمحمدصادق). مرکز پژوهش میراث مکتوب.

- جهان‌داری، مترجم). خوارزمی.
لاکهارت، لارنس (۱۳۴۴). *انقراض سلسله صفویه* (اسماعیل دولتشاهی، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
متی، رودی (۱۳۹۴). *زوال صفویه و سقوط اصفهان* (مانی صالحی علامه، مترجم). نشر نامک.
متی، رودی، فلور، ویلم، و کلاوسون، پاتریک (۱۳۹۶). *تاریخ پولی ایران از صفویه تا قاجاریه* (جواد عباسی، مترجم). نامک.
مرعشی صفوی، میرزا محمد خلیل (۱۳۶۲). *مجمع التواریخ* (به تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی). کتابخانه طهوری، کتابخانه سنایی.
مروی، محمدکاظم (۱۳۶۴). *عالم‌آرای نادری* (محمدامین ریاحی، مصحح). کتابفروشی زوار.
مستوفی، محمدحسین بن محمدکریم (۱۳۷۵). *بزرة التواریخ* (بهروز گودرزی، مصحح). بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
مشیزی (بردسیری)، میر محمدسعید (۱۳۶۹). *تذکره صفویه کرمان* (مقدمه و تصحیح و تحشیه محمدابراهیم باستانی پاریزی). نشر علم.
منجم یزدی، ملا جلال‌الدین (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال‌الدین* (سیف‌الله وحید قزوینی‌نیا، مصحح). وحید.
منشی قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین حسین (۱۳۹۴). *خلاصة التواریخ* (احسان اشراقی، مصحح). انتشارات دانشگاه تهران.
منشی قزوینی، بوداق (۱۳۸۷). *جواهر الاخبار* (محسن بهرام‌نژاد، مصحح). میراث مکتوب.
موسوی نامی اصفهانی، میرزا محمدصادق (۱۳۶۸). *تاریخ گیتی‌گشا* (مقدمه سعید نفیسی). اقبال.
میرزا رفیعا، محمدرفیع بن حسن (۱۳۸۵). *دستور الملوک* (به کوشش و تصحیح محمداسماعیل
- مارتسینکووسکی؛ علی کردآبادی، مترجم). وزارت امور خارجه، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.
میرزا سمیعا (۱۳۷۸). *تذکرة الملوك: سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیقات مینورسکی بر تذکرة الملوك* (به کوشش سید محمد دبیرسیاقی؛ مسعود رجب‌نیا، مترجم). امیرکبیر.
نصرآبادی، محمدطاهر (۱۳۷۸). *تذکره نصرآبادی* (به کوشش احمد مدقق یزدی). انتشارات دانشگاه یزد.
نصیری، محمدابراهیم بن زین‌العابدین (۱۳۷۳). *دستور شهریاران* (به کوشش نادر نصیری مقدم). بنیاد افشار.
نوابی، امیر علیشیر (بی‌تا). *نظم الجواهر*. نسخه خطی ش. ۳۱۲، کتابخانه پاریس.
نوابی، عبدالحسین (۱۳۶۳). *اسناد و مکاتبات سیاسی ایران: از سال ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۵ ق همراه با یادداشت‌های تفصیلی*. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
هامر-پورگشتال، یوزف فون (۱۳۶۸). *تاریخ امپراطوری عثمانی* (میرزا زکی علی‌آبادی، مترجم؛ ج. ۴). زرین.
هدایت، رضا قلی (۱۳۳۹). *روضة الصفای ناصری* (ج. ۹ و ۸). کتابفروشی مرکزی، خیام، پیروز.
واله اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۸۰). *ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم* (۱۰۲۸ - ۱۰۷۱ ق). انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
واله داغستانی، علیقلی بن محمدعلی (۱۳۸۴). *تذکره ریاض الشعرا* (مقدمه، تصحیح و تحقیق محسن ناجی نصرآبادی؛ ج. ۳ و ۴). اساطیر.
وحید قزوینی، میرزا محمدطاهر (۱۳۸۳). *جهان‌آرای عباسی* (سید سعید میر محمدصادق و احسان اشراقی، مصححان). پژوهشگاه علوم انسانی و

References

- Abdi Beg Shirazi (n.d). *Manuscript of mmm̄tt̄ ll -.....* Golestan Palace Library, No. 504. [In Persian]
- Abdi Beg Shirazi (n.d). *Manuscript of ilt̄ ll -.....* Malek Library, No. 3980. [In Persian]
- Afshar, I. (1993). Rulings related to the Saadloo family and Elkay Chekhorsaad. *Ayande*, 19, 471-476. <https://www.asnad.org/fa/document/1000/> [In Persian]
- Astarabadi, M. M. (1377). *Naderi's World Explorer* (A. Anwar, Ed.). The Association of Cultural Works and Honors. [In Persian]
- Atabay, B. (1977). *Histyy's ssst, eeeee, ..., Royal Library*. Ziba. [In Persian]
- Azhand, Y. (2001). *Safavids, (Articles by A. Banaei, D. Duran, D. Bruin, Siewery, Lockhart, Newman, & C. Welch)*. Mulla. [In Persian]
- Baharli, M. (1955). *Osmanli Journal of History and Literature*, Series C, 1, 130-131. [In Persian]
- Chardin, J. (1996). *Journal du voyage du Chevalier Chardin en perse aux Indes Orientals* (I. Yaghmaei, Trans.; Vol. 4). Tus. [In Persian]
- Darayati, M. (1991). *Catalogue of Iranian Manuscripts* (Vol. 9). National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran. [In Persian]
- Della Valle, P. (1991). *Cose e parole nei viaggi di pitro della valle* (S. Shafa, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2000). *Saadlo's Shahnameh with Khamse Nizami* (With an Introduction by F. Mojtabaei). Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Floor, W. M. (2015). *A fiscal history of Iran in the Safavid and Qajar periods* (M. Kazemi Yazdi, Trans.). Tarikh Iran Publishing House. [In Persian]
- Floor, W. M. (1986). *The Fall of the Safavids, The Rise of Mahmud the Afghan* (The Narration of Dutch Witnesses) (A. Sari, Trans.). Tus. [In Persian]
- Hafez Abru, A. (1993). *Zobdat ul-ww̄tt̄ k* (K. Hajj Seyyed Javadi, Ed.; Vol. 2). Ney Publication. [In Persian]
- Hammer-Purgstall, J. V. (1989). *Geschichte des Osmanischen reiches* (M. Z. Aliabadi, Trans.; Vol. 4). Zarrin. [In Persian]
- Hedayat, R. G. (2000). *ww̄tt̄ ll -fff ā-ye Neeeī* (Vol. 8-9). Central Bookstore, kayyam, Pirouz. [In Persian]
- History of the Qizilbashan* (1982). M. H. Mohaddes (Ed.). Behnam. [In Persian]
- Jafarian, R. (2018). It was presented, a report from the Safavid Royal Library in the early period of Shah Sultan Hossein. *Historical Articles and Treatises*, (5), 111-120. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1380846> [In Persian]
- Jamali Carreri, G. F. (1969). *Voyage du tour du Mondeo Carreri's Travelogue* (A. Nakhjavani & A. A. Karang, Trans.). General Administration of Culture and Art of East Azerbaijan: Franklin Publishing House. [In Persian]
- Kaempfer, E. (1984). *Kaempfer's Travelogue* (K. Jahandari, Trans.). Kharazmi. [In Persian]
- Khatunabadi, S. A. H. (1973). *Weeeee e ll - eeī n wa ll - 'wmmāā rrrrr rr-e lll īeeeeh zz eeeeāā-ee eeltt̄ tā lll 5555* (With an Introduction by S. S. al-Najafi al-Mar'ashi, & H. S. A. Sharani; M. B. Behbudi, Ed.). Islamiyya Bookstore. [In Persian]
- Khawaji Esfahani (1989). *Summary of the Biography: The Daily History of the Safavid Shahs*. Scientific Publication. [In Persian]
- Lockhart, L. (1965). *The fall of the Safavi dynasty and Afghan occupation of Persia* (E. Dolatshahi, Trans.). Book Translation and Publishing House. [In Persian]
- Marashi Šafavi, M. M. k. (1983). *Mjj m' ll - ww̄tt̄ k* (A. Eqbal Ashtiani, Trans.). Tahuri Library&, Sanai Library. [In Persian]
- Marvi, M. K. (1985). *'mmm̄āā-ee Nrrrr ī* (M. A. Riahi, Trans.). Zavvar Bookstore. [In Persian]
- Mashizi (Bardasiri), M. M. S. (1989). *Tazkereh-ee fff iii eeh-ye Kerman* (M. E. Bastani Parizi, Ed.). Elm Publishing House. [In Persian]
- Matthee, R. (2015). *Persia in crisis: Safavid decline and the fall of Isfahan* (M. Salehi Allameh, Trans.). Namak Publishing House. [In Persian]
- Matthee, R. P., William F., & Patrick C. (2013). *The monetary history of Iran: from the Safavids to the Qajars* (J. Abbasi, Trans.). Namak. [In Persian]
- Mirza Rafi'a, M. R. b. (2006). *Dttt rr ll -mll kk* (M. E. Martsinkowski, & A. Kordabadi, Trans.). Ministry of Foreign Affairs,

- Center for Diplomatic Documents and History. [In Persian]
- Mirza Sami'a, M. S. (1999). *ll - mll :: nnnnnn-n ll - Httttt -e ttt ll ' ' ' ' ttt -e Miiiii kk ll ll ll ul-mll kk* (Courtesy of S. M. Dabir Siyaghi, & M. Rajabnia, Trans.). Amirkabir. [In Persian]
- Monajemi Yazdi, M. J. (1987). *ll k-e 'sssss āā mmmmmmmee Mll ā jll ll ll -Dīn* (S. Vahid Qazvininia, Ed.). VahId. [In Persian]
- Monshi Qazvini, B. (2008). *jwwrrrr ll -rrrrr* (M. Bahramnejad, Ed.). Miras-e Maktub. [In Persian]
- Monshi Qumi, Q. A. (2015). *llll ttt ll - wwwll k* (E. Eshraqi, Ed.). Tehran University Press. [In Persian]
- Mostofi, M. H. (1996). *Zobdah ul-wwwll k* (B. Goodarzi, Ed.). Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Musavi Nami Isfahani, M. M. S. (1989). *ll k-e Gīl-āāāā* (Introduction by S. Nafisi). Eqbal. [In Persian]
- Nasiri, M. E. (1994). *Dastūr-e Šahrīārān* (N. Nasiri Moghadam, Ed.). Afshar Foundation. [In Persian]
- Nasrabadi, M. T. (1999). *llll ll -ye Nrrrrlll* (A. Modagheq Yazdi, Ed.). Yazd University Press. [In Persian]
- Navaei, Aī (1984). *Iranian Political Documents and Correspondence: From 1105 to 1135 AH with Detailed Notes*. Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Navaei, Amiralishir (n.d). *Manuscript of Nmmm ul-jwwll r*. Paris Library, No. 312. [In Persian]
- Parandi, A. (2002). *Papermakers at the crossroads of history*. Institute for Contemporary Iranian Historical Studies. [In Persian]
- Qashqaienejad, Z., & Aghajari, S. H. (2013). Decline of Money Value in Safavid Era and Its Main Reasons. *Journal of the History of Islam and Iran*, 23(18), 1-13. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.767> [In Persian]
- Qefti, A. A (n.d). *Manuscript ff ll k ll - Hāāāāā*, (M. M. E. Mostofi-Al-Mamalek, Trans.). Manuscript of the Majles Library, Retrieval No. 185, Vol. 1.
- Riahi, M āA (1989). *Iranian Diplomatic Letters: Travel Reports and Missions of Ottoman Ambassadors in Iran*. Tus. [In Persian]
- Rumlu, H. (1977). *nnnnn nn-wwwll k* (A. Navaei, Ed.). Babak. [In Persian]
- Saeb Tabrizi, M. M. A. (1986). *Dīnn-e ' ' ' ' bb ll ll ll* (With the Efforts of M. Ghahraman). Scientific Cultural Publications. [In Persian]
- Salehi, N. (2019). Chalabizade Asim Efendi. *Heritage Report*, 3(1-2), 157-159. https://mirasmaktoob.com/fa/system/files/miras_news_docs/GM90-91-P157-salehi.pdf [In Persian]
- Shamlu, M. Q. K. (1983). *The War of Morteza Qoli Sultan Shamlu* (Manuscripts and Cataloging by I. Afshar, & A. Monzavi). Big Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Shamlu, M. Q. K. (1989). *Divan of Turkish poems of Morteza Qoli Khan Zafar* (H. Mohammadzadeh Seddigh, Ed.). Tak Derakht. [In Persian]
- Shamlu, M. Q. K. (2022). *History of the Safavid Kings* (A. Pishgar, & R. Shofari, Ed.). Mehrnousht Namin. [In Persian]
- Shamlu, V. Q. K. (1997). *Qssss ll -Klllll* (S. S. Mirmohammadsadeq, Ed.). Soroush, Negarestan-e Andishe. [In Persian]
- Sanson, Mī (1967). *Sanon.Voyage ou relation de letat present* (T. Fazli, Trans.). Ebn Sina Bookstore. [In Persian]
- Savagheb, J. (2012). The Organization of the Army and Military Officers in Shah Safi Era (1628- 1642 A.H.). *Journal of Islamic and Iranian History*, 22(14), 1-52. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.759> [In Persian]
- Sheikh-al-Eslam Behbahani, M. A. (1990). *eeeeee ll -rrrrr* (S. S. Mirmohammadsadeq, Ed.). Markaz-e Pajuhesh-e Miras-e Maktub. [In Persian]
- Sumer, F. (1992). *Safavi devletin Kurulusu ve gelismesinde* (E. Eshraqi, & M. T. Emami, Trans.). Gostareh. [In Persian]
- Tehrani (Vared) M. S. (1984). *Mrr'tt -e Weeett* (M. Sefatgol, Trans.). Markaz-e Pajuhesh-e Miras-e Maktub. [In Persian]
- Torkaman, E. B. (2008). *āāāāāā-āā ll ll ll* (I. Afshar, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Vahid Qazvini, M. M. T. (2004). *jāāāāāā-ye ll ll ll* (S. S. Mohammadsadeq, & E. Eshraqi, Ed.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Valeh Esfahani, M īY. (2001). *Iran during the time of Shah Safi and Shah Abbas II (1038-1071 AH)*. Association of Cultural Monuments and Honors. [In Persian]
- Valeh Dagestani, 'A. (2005). *rrrrrr r-ee yyyzz ul- ' ' ' āāā* (M. Naji Nasrabadi, Ed.). Asatir. [In Persian]
- Zoghi, F. (2011). Ibrahim Muttaqir, Risala

ردیف	قورچی‌باشیان حکومت صفوی بعد از شاه‌عباس	دوران
۱	عیسی بیگ شیخاوند منصوب در ۲۳ محرم ۱۰۲۱ق، مقتول در ۱۰۳۹ق؟	۱۰۲۱-۱۰۳۹ق
۲	چراغ خان شیخاوند قورچی‌باشی، منصوب در ۱۰۳۹ق (واله اصفهانی، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۹؛ خواجه اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۱۲۵، ۱۲۸). مقتول در ۱۰۴۰ق (شاملو، ۱۴۰۰، ص. ۲۴۹).	۱۰۳۹-۱۰۴۰ق
۳	امیر خان سوکلن ذوالقدر، منصوب در ۱۰۴۰ق (شاملو، ۱۴۰۰، ص. ۲۴۹). درگذشت در شوال ۱۰۴۶ق (خواجه اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۲۴۶؛ استرآبادی، ۱۳۷۷، ص. ۲۵۵).	۱۰۴۰-۱۰۴۶ق
۴	جانی خان شاملو، منصوب در ۱۰۴۶ق (شاملو، ۱۴۰۰، ص. ۳۰۳؛ خواجه اصفهانی، ۱۳۶۸، ص. ۲۴۶). مقتول در ۱۰۵۴ق (شاملو، ۱۴۰۰، ص. ۳۴۵).	۱۰۴۶-۱۰۵۴ق
۵	مرتضی قلی خان بیجرلو شاملو، منصوب در ۱۰۵۴ق (شاملو، ۱۴۰۰، ص. ۳۴۸). مقتول در ۱۳ صفر ۱۰۵۹ق (شاملو، ۱۴۰۰، ص. ۶۰۳).	۱۰۵۴-۱۰۵۹ق
۶	مرتضی قلی خان بن محراب خان قاجار سپهسالار منصوب در ۱۰۵۹ق (شاملو، ۱۴۰۰، ص. ۶۳). مقتول در ۱۰۷۴ق (شاملو، ۱۴۰۰، ص. ۹۵۱).	۱۰۵۹-۱۰۷۴ق
۷	حسینقلی خان بن حسن خان شاملو، منصوب در ۱۰۷۵ق (شاملو، ۱۴۰۰، ص. ۹۶۰، ۹۵۵).	۱۰۷۵ق-؟
۸	کلبعلی خان سیل سپر در ۱۰۸۳ق قورچی‌باشی بود (مشیزی، ۱۳۶۹، ص. ۴۱۳). متی به اشتباه او را کلبعلی خان گُرد می‌نویسد (متی، ۱۳۹۴، ص. ۱۴۷). دست‌کم تا سال ۱۰۸۵ق در آن مقام باقی بوده است (مشیزی، ۱۳۶۹، ص. ۴۲۹).	۱۰۸۳-۱۰۸۵ق
۹	سارو خان سعدلو در ۱۰۹۳ منصوب و در ۱۱۰۲ق به قتل رسید.	۱۰۹۳-۱۱۰۲ق
۱۰	شاهقلی خان زنگنه در ۱۱۰۲ق منصوب شد (مشیزی، ۱۳۶۹، ص. ۶۲۶).	۱۱۰۲-؟
۱۱	شیخ علی خان زنگنه در اواخر محاصره اصفهان به اتهام همکاری با محمود افغان بازداشت شد. وی پس از سقوط اصفهان از فاتحان افغانی گزند ندید (مستوفی، ۱۳۷۵، ص. ۲۱۰).	
۱۲	مصطفی قلی خان سعدلو قورچی‌باشی شاه‌سلطان حسین (مستوفی، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۲).	در زمان سقوط اصفهان

پیوست شماره دو

متن دیباچه ترکی ساروخان بر کتاب تکمله الاخبار عبدی بیگ

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ

بو کتاب مستطاب فرخ‌فال و بو نسخه مشکین نقاب
مبارک‌مال، عتبه خلافت‌رتبه‌سی شفاه قیاصره قبله‌گاهی اولان و
سُده ولایت‌مرتبه‌سی جباه اکاسره سجده‌گاهی گلن؛ افراد
کائنات و آحاد ممکناته بنده‌لیک‌لری عین فرض، حق تعالی‌دان
خطاب‌لاری اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ؛ جهان فرمان‌فرمالارینا
بارگاهی اثیشیگی مسکن، آفاق ائلی شاه‌لارینا حوادث زمانه‌دن
درگاهی سایه‌سی مأمن؛ وحی حی لایموت ایله اظهار شرع و
ملت ائدن رحمهً لِلْعَالَمِينَ بابالاری، کشف و الهام ایله احکام
دین و دولت ائدن جاعلکَ لِلنَّاسِ إِمَامًا آتالاری، وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ
فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ مضمونی ذوالفقار نسب قلی‌جلاری یالمانیندا

منقوش اِنْ زَلْزَلَهُ السَّاعَةُ شَيْءٌ عَظِيمٌ مفهومی مخالف
حصارلاری، گرز البرز حسبلری ایلینده کَالْعِهْنِ الْمُنْقُوشِ،
شجاعت و بسالت بیشه‌سی نین لیث غالی، جرأت و جلادت
صحراسی نین هزیر سالی، قلل جبال شامخاتا قهر ایله باخسالار
وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسِبُهَا جَمَادًا وَ هِيَ تُمْرٌ مَرَّ السَّحَابِ؛ ریاح
عاصفاتان تئورگن جلامید صخور راسیاتا مهر گؤسترسه‌لر
جنات تجری من تحتها الأنهار دان گلشن رأی رزین و فکر متین
ایله جهان‌دیده کاملر بنده‌لری، جود و سخا دمینده ابر بهمنی
کف دریا نواللاری شرم‌نده‌لری، فصاحت ایله نکته‌سنج اولسالار
إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا سحرسازلیق پیشه‌لری، بلاغته دقت ایله
معنی طراز اولسالار معجزه‌پردازلیق شیوه‌لری؛ و فطرت ذاتی ایله
هر جواب‌لاری فصل الخطاب و فطنت عالی ایله هر سؤال‌لاری
ممتنع الجواب، احرار و عیب‌د ما فی البالی مستوراتینا واقف،

قریب و بعید کیفیت احوال مخدوراتینا عارف؛ ارتقاء مراتب
 علیّه نظر کیمیا اثر لریندن، ارتفاع مبادی جلیه التفاتلاری
 ثمر لریندن اقبال ایله دولت قاپوسوندا کی یاتاقی لردن ایکسیسی
 جهانگیرلیق دمنده آفتاب عالمتاب تواچیلردن بیرسی بشیمجی
 حصار کوتوالی یاساقیلری سلکینده سایلماسا افتقار ایله درمند،
 یندیمچی قلعه بکچیسی ساییلری جرگه سینده دئییلسه لر افتخار
 ایله سربلند، ذات شریفلری ایماسی ایچون **ظَلَّ اللهُ الْكَرِيمِ**
الْقَدِيمِ، اسم سامی و نام نامی لری اشاره سی إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَ
إِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مستحفظ دین و شرع و اسلام،
 دوران اییه سی، خدیو آیام، دوقوز فلک آلتی پادشاهی ترک و
 عرب و عجم پناهی مطالعه شریفلری ایچون یازیلما سینا فرمان
 اولوندو. امید اولدور کیم تا عالم کون و مکاندا ابداع ایله
 اختراعدان اثر، و جهان هیولی و صورته اعراض ایله جوهردن
 خبر و عوالم انجم و افلاکدا و معالم آتش و باد و آب و خاکدا
 فاعلیت و صورت و مادیت و غایتدن و گفتگو و تاثیر و مآثر
 و امهاتلاندن جستجو اولونور، الهی بو خاقان کیهان خدای
 کامرانلیغی و بو قآن جهان گشای حکمرانلیغی مبتداء و خبر
 اولوپ صاحبقرانلیغی حکایتی و جهاندارلیغی روایتی نتیجه و
 قضیه اولوپ طنطنه شوکتی و زمزمه دولتی ساکنان صوامع
 ملکوت دیلی ایله ربع مسکونا اثریشوپ سلف جهاندارلار
 ارواحی قصورلارینا قایل اولوپ اعتذاره گلوپ دعاسینا
 مشغول اولالار؛ و احباء دولت پایدارلاری اولان مقبوللار محبوب
 و مسرور و اعداء شوکت جاویدمدارلاری اولان مردودلار
 مخدول و مقهور اولالار. **إِنَّهُ قَرِيبٌ مُّجِيبٌ.**